

Розділ 2

Роль жінки в українському суспільстві: гендерний аналіз проблеми

Лариса Буряк

Жінка в українському соціумі: історичні студії другої половини XIX ст. – початку XX ст.

У статті аналізується фемінологічний сегмент української історіографії, представлений історичними, історично-правовими, етнографічними, соціоантропологічними, культурологічними студіями. Дослідження вчених другої половини XIX ст. – початку XX ст., присвячені суспільно-правовому статусу жінок, їхнім соціальним ролям та функціям на різних етапах історії, релігійній та жіночій ідентифікації розглядаються як відповідь вчених на суспільно-політичні трансформації епохи в контексті національного відродження, розвитку та інституалізації історичної науки.

The article analyzed feminological segment of historiography, presented by historical, historical-legal, ethnographical, sociological, cultural research. Investigations of the XIX and the beginning of the XX centuries dealing with legal and family status of women their social role and functions at different historical stages, their education, religion and national identity are considered as timely response of the scientists to social and political transformations of the epoch in the context of national Renaissance, development of historical science and institutionalization process.

Поява наукових знань про жіноцтво у другій половині XIX – на початку XX ст. була відповіддю на гострі виклики часу в умовах формування нової ідеології, домінантою якої проголошувалося відстоювання природного права як основи громадянської позиції для всіх, у тому числі для жінок. Актуалізація суспільно-політичних, національно-культурних, духовних процесів сприяла зародженню фемінології як напряму наукового знання в українській історіографії. Пріоритетними мотивами цього процесу виступали пошук шляхів розв'язання жіночого питання, дискусії у суспільстві щодо прав жінок, подальший розвиток української історичної думки в умовах національного відродження.

Проблеми суспільно-правового статусу жінки виявилися серед найбільш актуалізованих у фемінологічному сегменті української історіографії. Починаючи від з'ясування окремих правових понять (віно, придане, посаг), вчені, з розширенням джерельної бази, переходили до інтерпретацій складних переплетінь кодифікованих законів з місцевими традиціями та звичаєвим правом.

Фемінологічні студії заявили про себе як про перехрестя різних світоглядних позицій та наукових течій, які спричинили до виокремлення в історіографії двох напрямів: один з них ґрунтувався на національних культурних цінностях (В. Антонович, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький), інший – вибудовував парадигму історії жіноцтва, послуговуючись універ-

сальними ліберально-гуманістичними ідеями (М. Владимирський-Буданов, В. Іконников, В. Шульгін). Антитези – українсько-російська, українсько-польсько-російська, російсько-європейська та загострений погляд на відмінності між народами, їхнє етнокультурне протиставлення зближували представників обох течій, виступаючи характерною рисою фемінологічного дискурсу. Деякі праці мали виразний суспільно-політичний підтекст з метою подальшого поглиблення процесів національно-культурного відродження.

Високий правовий статус жінки в українському соціумі, її традиційна повноправність – ключові елементи романтичної концепції М. Костомарова – стали органічною складовою його матриархальної міфології [1]. Етнопсихологічна модель М. Костомарова була доповнена позитивістською конструкцією В. Антоновича, на думку якого росіяни зневажають жінок, українці ставляться до них з повагою, поляки перебувають з жінками у постійній конфронтації («Три національні типи народні», 1888) [2].

Феномен «Домострою», як віддзеркалення державної авторитарної системи, безпосередній взаємозв'язок між сімейною підлеглистю жінки та безправністю більшості населення Московської держави були досліджені В. Іконниковим. У моделі, що зумовлювала підпорядковане становище жінки (держава, батьківська родина, чоловік), основний акцент зроблено на першій складовій, хоча, на думку вченого, усі три види

залежності уподібнювалися за механізмами їхньої дії, спрямовуючись на підкорення того, хто потрапляв у систему її координат [3].

Співвідношення трьох компонентів шлюбної процедури в історичному минулому (світська влада, публічне визнання, церковне вінчання), спрощена схема розлучень, їхня добровільна форма, майнові права жінки у невінчаному шлюбі стали предметом дослідження М. Владимірського-Буданова [4]. Одним з перших, звернувшись до цієї проблематики, вчений обґрунтував, що церковне вінчання не вважалось обов'язковим при укладанні шлюбу для більшості українського населення включно до XVII ст.

Теза про пріоритетне суспільно-правове становище жінки виступила базовою в концепції ґендерних відносин в українському шляхетському (Л. Левицький) та козацько-старшинському (О. Лазаревський) соціумах Правобережної та Лівобережної України. Більшість фемінологічних досліджень, що постають як своєрідне перехрестя романтизму та позитивізму, ґрунтувалась на усвідомленні специфіки становища жіноцтва, зумовленої суспільною диференціацією та культурними традиціями. При цьому брався до уваги також географічний фактор, який надавав можливість проаналізувати регіональні відмінності, відтворити еволюційні процеси як у межах етнічних українських земель, так і на сусідніх територіях Литви, Білорусії, Росії, у західноєвропейських народів.

У цей час в українській історіографії відмічені спроби «вписати» жінку в політичне життя та представити її учасницею історичних подій. Визначено, що героїнями національно орієнтованого фемінологічного дискурсу стали, передусім, жінки з оточення гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка, І. Виговського, І. Скоропадського. Окрім того, з урахуванням процесів, характерних для тогочасної української історіографії, інтерес істориків поширювався на жінок, причетних не лише до української, але й до загальноімперської історії, підтвердженням чого є науковий доробок В. Іконнікова. Героїнями його досліджень були учасниці «великої політики» – імператриці Катерина II, Єлизавета Петрівна, княгині Наталія Олексіївна, Наталія Долгорукова, Катерина Дашкова, новгородська посадниця Марфа Борецька.

Історично-публіцистичний цикл Д. Мордовця «Русские исторические женщины» та «Русские женщины нового времени» презентував відомі жіночі постаті в контексті політичної історії X – XIX ст., класифікуючи їх за двома типами – «західним» та «східним» [5, с. 66]. У науковій спад-

щині М. Костомарова участь жінок у політичній історії висвітлювалася на ґрунті двох культур. Поряд з особами, які претендували на російський престол або обіймали його – Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна («Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей»), історика не менш цікавили дружини Б. Хмельницького («Богдан Хмельницкий»), жіноче оточення І. Мазепи («Мазепа»), П. Дорошенка («Черниговка»). Зусиллями О. Лазаревського з'явилися нові відомості про суттєвий вплив Ганни Золотаренко та Анастасії Скоропадської на політичну діяльність своїх чоловіків. Нарис історика-белетриста Й. Ролле (Dr. Antoni I.) «Женщины при Чигиринском дворе» (1894) був однією з перших спроб узагальнити впливи жінок на хід української історії середини XVII ст., показати їхню спроможність чи неспроможність скористатися своїм привілейованим становищем, вміння вибудувати модель власної поведінки, стосунки з оточенням.

Ключові постаті жінок, представлені в історичних дослідженнях, створюють загальну картину жіночої присутності в політичному житті. Поміж тим, ці дослідження відображають сприйняття істориками представниць жіночої статі, причетних до політики, з урахуванням потреб часу, історіографічної кон'юнктури, світоглядних позицій вчених, їхніх морально-етичних принципів та смаків, а також демонструють різноманітні авторські емоції щодо своїх героїнь – симпатії, антипатії, співчуття, засудження, захоплення, розчарування тощо.

Фемінологічний сегмент української історіографії містить релігійний чинник, як неодмінну домінують соціокультурних характеристик історії минулого, що враховувався при розгляді правового статусу жінки. Висвітлення впливів християнства на формування родини, морально-етичних норм, громадської поведінки, а також участь церкви у процедурі укладання та розірвання шлюбу, її причетність до культивування образу жінки як спокусниці та втілення гріховності набуло поширення в українській історіографії. Історики-романтики презентували морально-етичний комплекс проблем, пов'язаних з православною традицією, конструювали жіночий образ, що відповідав уявленням про християнські цінності. Представники позитивізму реконструювали цей образ, прагнучи відтворити реальність історичних процесів.

М. Костомаров переконливо доводив істотні відмінності, які існували між українцями та росіянами в інтерпретації та сприйнятті православ-

них канонів, різні світоглядні орієнтири, в тому числі, у ставленні до жінки.

Дослідження церковної традиції у процедурах укладання та розірвання шлюбів, її поступового проникнення у сферу приватного життя виявилось одним з пріоритетних напрямів української історіографії. У праці О. Єфименко «Народные юридические воззрения на брак» (1874) аналізувалось народне ставлення до шлюбу, передусім, як до громадянського акту. Відповідне висвітлення ці проблеми знайшли у дослідженні Ю. Сіцінського «Семейная жизнь в Подольи в первой половине прошлого века» (1891), де історик вибудував картину сімейних відносин, проаналізував феномен «громадянського шлюбу» і відповідного до нього «свобідного» сімейного статусу жінки, причини довготривалого існування (майже до середини XVIII ст.) цього явища на Поділлі.

Тема жіночої релігійної самоідентифікації була репрезентована серією матеріалів різних за своїм призначенням. Звернення до життєвих колізій окремих відомих жінок, зокрема Софії Тарновської-Острозької, Раїни Могиланки, Анни-Алоїзи Острозької, кожна з яких виступала уособленням певних релігійних процесів, стало підґрунтям для більш глибокого осмислення цих процесів.

Апологетиці східного християнства Я. Головацького, котрий висловлював негативне ставлення до впливів західної культури і західного християнства, які, на його думку, призвели до падіння суспільної моралі, протиставлялися погляди М. Драгоманова як історика-бунтаря. Науково-творчий доробок М. Драгоманова свідчить про те, що вчений розглядав поширені у різних релігіях, у тому числі православ'ї, погляди на жінку як такі, що спрямовувалися на її психологічне та фізичне підкорення чоловікові («Оповідання про заздрих богів», 1894). Історика, насамперед, цікавили природа стереотипного уявлення про жінку як утілення гріховності, проблеми жіночої національної ідентифікації. На ґрунті пісенного фольклору вчений презентував біполярну палітру жіночих образів, у якій відомі героїні Маруся Богуславка і Роксолана, на його думку, могли виступати своєрідним уособленням жіночого вибору в українсько-турецькому конфлікті [6, с. 23].

Релігійна складова разом із комплексом етико-психологічних проблем, віддзеркалених у пісенному фольклорі, представлена в одній з центральних праць І. Франка з його фемінологічного доробку «Жіноча неволя у руських піснях народних». Такі питання, як природне покликан-

ня жінки, «жіноча гріховність», «вільна любов» розглядаються І. Франком у контексті традиційного конфлікту між канонами церковної моралі, громадською думкою та свободою людського вибору. Інтерпретація вченим фольклорних джерел здійснювалась у тому числі з метою актуалізації гострих проблем сучасності, до вирішення яких І. Франко підходив з позицій гуманізму, домінуючого у його творчості 1880-х рр.

В цілому фемінологічні студії, позначені релігійною проблематикою, були покликані, по-перше, реконструювати процес утвердження християнських традицій у приватній сфері, відтворити механізми їхніх впливів на родину та її членів; по-друге, сприяти поширенню ліберально-демократичних ідей у суспільстві; по-третє, надати інтелектуальний імпульс осмисленню загострених національним відродженням історично-культурних процесів, конфесійних трансформацій української еліти, православно-католицького протистояння, протестантських впливів в українському середовищі, що повинно було сприяти усвідомленню історичного вибору України, її місця у системі європейської цивілізації.

Характерними рисами фемінологічного дискурсу кінця XIX – початку XX ст. стало домінування українознавчого елементу та перенесення основного акценту в етнографічно-етнологічну площину, про що переконливо свідчать праці Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Дикарева, З. Кузеля, В. Шухевича, об'єднаних науковою мережею періодичних видань – «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Літературно-науковий вісник».

Жіноча компонента завдяки своїй багатомірності стала органічною складовою теоретичного осмислення проблем матріархату, яким займався Ф. Вовк. Дослідженню шлюбних обрядів, що несли в собі соціально-культурний код інституції шлюбу, з'ясуванню специфіки сімейних відносин була присвячена одна з ключових його праць «Шлюбний ритуал та обряди на Україні». Природу соціальної підпорядкованості жінки, яка залишалась нерозгаданою, вчений аналізував у зв'язку з іншими актуальними проблемами. Її витоки він намагався знайти у процесах, що відбувались на більш ранніх стадіях.

Серед знакових етнологічних напрацювань у фемінологічному спектрі, що отримали міжнародне визнання і високо оцінювались сучасниками, безумовно була праця «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» (1906), етнографічний матеріал для якої зібраний Марком Грушевським, був систематизований і прокоментований вченим-етнографом З. Кузелею.

Серед пріоритетних завдань дослідження, як зауважував вчений, була необхідність представити «образ жінки від початків зрілості до приведення дитини в світ» [7, с. IV].

У контексті зацікавлень фольклорними джерелами з актуалізованою жіночою складовою розглядається спадщина В. Гнатюка, зокрема цикл праць «Легенда про три жіночі долі» (1910), «Купаніє і паленіє відьм у Галичині» (1912), «Пісня про покритку, що втопила дитину» (1919), «Пісня про неплідну матір і ненароджені діти» (1922). Аналізуються підходи вченого щодо класифікації пісень у збірниках «Коломийок» (1907) та «Гаївок» (1909), які відтворювали різноманітні сюжети приватного життя, презентували розмаїття жіночих образів, фіксували світ їхніх почуттів. З'ясовано, що фемінологічний доробок В. Гнатюка засвідчив новий для тогочасної української історіографії міждисциплінарний підхід до дослідження проблем із застосуванням методів соціології, психології, етнології.

Розвиток етнології в Україні, зокрема у Галичині, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. привів до значних здобутків у висвітленні становища жінки в системі родинних стосунків, включаючи материнство, виховання дітей, відносини з чоловіком на різних вікових стадіях. Представлений матеріал репрезентував багатоманітність народного життя з його конфліктністю та калейдоскопом соціальних зв'язків, створював основу для пізнання психології українського селянства, що висувалось як одне із стратегічних завдань наукових досліджень.

Продовжуючи традиції, які склались в українській історіографії, дослідження перших десятиріч минулого століття водночас відбивали суттєві зміни у структурі історичної науки на новому етапі її розвитку, вказували на нові пріоритети, продукуючі зміною суспільно-політичних і культурних векторів розвитку української історії.

Більшість питань, які стосувались історичних, культурологічних, етнографічних, соціологічних, антропологічних аспектів фемінології, розглядались в межах діяльності Історично-філологічного відділу, структур, об'єднаних Історичною секцією на чолі з М. Грушевським. Публікації В. Щербини (жіноча освіта в контексті киевознавства), Ф. Мищенко (візантологія), В. Петрова та К. Квітки (фольклористика), К. Грушевської, Ф. Савченка, К. Штепи, К. Копержинського, Н. Заглади (етнографічна антропологія) стали підтвердженням інтересу науковців до фемінологічної проблематики. Вивчення правового становища жінки було включено до сфери діяльності Соціально-економічного відділу Академії

(Комісія для виучування історії західноруського та українського права, Комісія для виучування звичаєвого права). Однією з найбільш фундаментальних на той час виявилась праця І. Черкаського «Громадський (копний суд) на Україні-Русі ХVI – ХVIII ст.» (1928), у якій розглядались та коментувались особливості участі жінок у судових процедурах [8, с. 101, 342].

У 1921 р. з'явилась праця М. Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)», де вчений, виступаючи водночас як історик і соціолог, по суті актуалізував фемінологічні студії, спрямовуючи їх у соціоетнологічну та антропологічну площину. При цьому М. Грушевський схилився до інтерпретації «жіночого елемента» як більш підвладного сексуальному та материнському інстинктам, спроможний на них будувати життя, на протигагу чоловічому – більш соціальному, товариському, здатному організуватися на ґрунті симпатій [9, с. 53–54]. Наукові ініціативи М. Грушевського були підтримані і продовжені його донькою К. Грушевською, котра присвятила низку публікацій вивченню становища жінки на ранніх етапах розвитку цивілізації. Її праця «Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві» (1929) мала особливе значення. Серед численних матеріалів Історичної секції ВУАН та пов'язаних з нею установ Академії, цій публікації К. Грушевської відводилось особливе місце, оскільки саме вона виявилася відображенням гострої необхідності наукових досліджень у сфері історичної фемінології. У звіті про діяльність секції за 1929–1930 рр. говорилось: «Належить відзначити передусім студію К. Грушевської «Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві... Вона ставить руба питання про повну недостатність дотеперішніх студій про становище жінки у примітивнім побуті, спеціально – в примітивній економіці. Сей дослід не може обмежуватися кількома окремими питаннями, він мусить обслідувати всі сфери примітивного побуту і культури...» [10].

Однією з провідних складових предметного поля фемінологічних студій першої третини ХХ ст. виступає літературна, наукова, громадська діяльність відомих жінок. З огляду на специфіку об'єкта дослідження історичний та культурологічний дискурси виявили подальшу тенденцію до зближення та взаємопроникнення. Осмислення феномена національно-культурної та інтелектуальної жіночої творчості відбувалось у публікаціях Д. Багалія, М. Василенка, М. Грушевського, О. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Франка. Органічною складовою фемі-

нологічного сегменту на цьому етапі виступають розробки Б. Грінченка, Д. Донцова, М. Драй-Хмари, С. Єфремова, М. Куліша, А. Музички, М. Могилянського, А. Ніковського, присвячені жінкам-письменницям. Портретну дослідницьку галерею склали ключові для української історії, культури, науки жіночі постаті (Христина Алчевська, Ганна Барвінок, Грицько Григоренко, Дніпрова Чайка, Марко Вовчок, Олександра Єфименко, Марія Загірня, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Пелагея Литвинова-Бартош, Олена Пчілка, Леся Українка, Любов Яновська), діяльність і творча спадщина яких стали органічною та невід'ємною складовою національно-культурного відродження.

У другій половині XIX ст. системоутворюючими компонентами фемінологічних студій виявилися дискусійні питання щодо соціального та правового статусу жінок, їхнього релігійного життя, перебування при владі, впливів окремих представниць жіночої статі на перебіг історичних подій. На зламі XIX – XX ст. у фемінологічних студіях, які стали органічною складовою українознавчих досліджень, доповнюючи та поглиблюючи автентичність української історії, пріоритетні позиції зайняли етнологічні дослідження, що відображали жінку на різних вікових стадіях у калейдоскопі повсякденного життя, колі родинних відносин. У перші десятиліття XX ст. предметне поле фемінології зазнало змін, зумовлених появою нових наукових структур та задач, зокрема необхідністю осмислення громадської, наукової, літературної діяльності жіноцтва.

Найбільш характерними рисами досліджень, присвячених історії жіноцтва, можна назвати тенденцію до розвитку в межах єдиного українського етнографічного простору, їхній еволюційний характер, закономірність, тяглість, спадковість, тривалість в історіографічній традиції,

а також домінуючу систему патріархальних цінностей. Разом з тим прослідковується, що вивчення становища жінки часто підпорядковувалось більш широким національним та соціальним стратегіям, у зв'язку з чим в історіографічній традиції сформувався своєрідний трикутник бінарних зіставлень – європейсько-українських, українсько-російських, російсько-європейських, який, у свою чергу, відкривав додаткові можливості для пізнання й реконструкції історичних процесів.

1. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Николай Костомаров // М. І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К.: Либідь, 1994. – С. 44–200. **2. Антонович В. Б.** Три національні типи народні / В. Б. Антонович // В. Б. Антонович Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович; [упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський]. – К.: Либідь, 1995. – С. 90–101. **3. Иконников В.** Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1874. – 102 с. **4. Владимирский-Буданов М. Ф.** Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / М. Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. – 1878. – № 4. – С. 94–111. **5. Мордовцев Д.** Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси / Д. Мордовцев. – СПб.: Изд-во К. Н. Плотникова, 1874. – 363 с. **6. Драгоманов М.** Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1917 – 69 с. **7. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу.** Матеріали з полудневої Київщини зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1906. – Т. VIII. – 220 с. **8. Черкаський І. Ю.** Громадський (копний суд) на Україні-Русі XVI – XVIIIст. / І. Ю. Черкаський. – К.: Друк. УАН, 1928. – 714 с. **9. Грушевський М.** Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Прага, 1921. – 328 с. **10.** Інститут рукопису НБУВ. Ф. Х. Спр. 1686. Арк. 29.